

# Deset lekcí z deseti let české transformace

Lubomír MLČOCH\*

## Úvod<sup>1</sup>

Autor předkládaného příspěvku si uvědomuje, že pokus o formulování poučení z české cesty transformace po deseti letech hledání, bloudění a učení se je vystaven možné reakci typu „po bitvě je každý generál“. Nicméně autor může odkázat ke skutečnosti, že jeho alternativní pohled a kritika české strategie transformace se datují k samému začátku tohoto bezprecedentního procesu. (Odkazy na předchozí příspěvky a studie lze nalézt v rozsáhlé bibliografii v studii zmíněné zde v poznámce 1 a také v závěru příspěvku.)

V 70. a 80. letech pracoval autor tohoto příspěvku 18 let ve státních podnicích, z toho 15 let v jednom pražském podniku vyrábějícím elektrické žárovky (Tesla Holešovice). Tento velmi dlouhý a velmi speciální „sabbatical“ vyústil v autorovu „vědeckou konverzi“ z hlavního proudu mikroekonomie k institucionální ekonomii a k behaviorální teorii firmy. Nejen autorovy deskripce zvnitřku „reálného socialismu“, ale také autorův výzkum české ekonomické transformace jsou založeny na této metodologii. Hned zpočátku se autor rozhodl kombinovat přednášky a výzkum formálních, právních institucí se zkoumáním role institucí neformálních, včetně úlohy morálky v ekonomice. Autor je přesvědčen, že evoluční proces české transformace plně ospravedlnil jeho metodologický přístup. Nyní je již jasné, že tržní ekonomika bez pevných a vynutitelných pravidel a bez morálních základů prostě nefunguje.

## Lekce 1: Podcenění institucí je velmi nákladné.

Amitai Etzioni již v roce 1991 poukázal na to, že transformace postkomunistických zemí je obřím laboratorním experimentem, který vyvolává otázku, do jaké míry je na tento proces aplikovatelná ekonomická teorie hlavního proudu. Je výsledkem české zkušenosti, že v tomto obrovském testu aplikovatelnosti experimenty monetaristů hlavního proudu selhaly.

\* děkan Fakulty sociálních věd UK Praha (e-mail: mlcoch@mbox.fsv.cuni.cz)

Článek je upravenou českou verzí příspěvku připraveného na seminář „Lessons and Challenges in Transition“, konaného v Konferenčním sálu ČNB 22. září 2000.

<sup>1</sup> Předkládaný příspěvek je založen na širší autorově studii „Restrukturalizace vlastnických práv: institucionální pohled“ (Mlčoch – Machonin – Sojka, 2000). To autorovi dovoluje stručnost a odkazování k tomuto prameni. Bez toho by příspěvek mohl být považován za příspěvek ve vědeckém slova smyslu „nestandardní“.

Podcenění institucí – jak formálních, tak neformálních, včetně etiky podnikání –, to byla hlavní slabina tohoto způsobu uvažování. První washingtonský konsenzus byl podroben zevrubné analýze a byl kritizován dokonce renomovanými ekonomy Světové banky (Stiglitz, 1999). Pokud jde o principy této doktríny, vyvolává česká zkušenost pochybnosti a váhání zvláště:

- o přesvědčení, že ekonomická reforma je důležitější než kultivace právního řádu a sociálního kapitálu,
- o víře, že rychlá privatizace je lepší než přístup gradualistický,
- o tvrzení, že privatizace má přednost před řešením problémů zaměstnanosti a před vytvářením nových pracovních míst,
- o prioritě důrazu na ekonomickou stabilizaci před ekonomickým růstem.

V důsledku podcenění institucí trpí česká ekonomika neefektivní vynutitelností práva a substandardní etikou podnikání. Děravé zákony, či dokonce jejich absence zabraňují vzniku standardních institucí kapitálového trhu. Náhlé zvýšení počtu soudních podání – i stovky tisíc případů ročně – znemožnilo, aby byly obchodní konflikty řešeny v přijatelném čase. Vzájemná mezipodniková zadluženost vyletěla v letech tzv. předprivatizační agónie o dva řády nahoru (měřeno v běžných cenách) a podíl špatných úvěrů v portfoliu českého bankovního sektoru dosahuje stále téměř 30 %. Sociální kapitál byl poškozen v důsledku chybného konceptu, konceptu vulgárního liberalismu. Je obtížné odhadnout velikost ztrát způsobených podceněním institucí během českého transformačního experimentu, ale patrně není přeháněním, pokud řekneme, že šlo o řád stovek miliard korun.

## **Lekce 2: Nestabilita „pravidel hry“ měla svůj původ v „duchu vzpoury“.**

Čistá ekonomická teorie se otázkám vlastnictví nevěnuje – předpokládá, že soukromé vlastnictví existuje. To vedlo mnoho „čistých ekonomů“ k podcenění významu institucionální ekonomie. Ekonomie odkazuje analýzu složitého sociálního přediava k právním vědám, sociologii a politologii. Ale nové trendy v ekonomickém myšlení – jako konstituční politická ekonomie, škola „veřejné volby“ a zvláště nová institucionální ekonomie – podporují staré tvrzení českého meziválečného křesťanského sociologa Bedřicha Vaška, který napsal (Vašek, 1931) uprostřed tzv. velké deprese: „Otázka vlastnictví je nejústřednější, nejobtížnější eticko-hospodářskou otázkou doby. Když se v ní najde správné stanovisko, veliká řada problémů sama sebou odpadá; když je tato výhybka postavena nesprávně, pak celá soustava eticko-hospodářská ujíždí po nesprávných kolejkách.“ V důsledku české cesty transformace byla vlastnická výhybka postavena nesprávně a část české ekonomiky stále ještě jede po nesprávných kolejkách.

Za života posledních tří generací došlo v naší zemi k velkému počtu změn a převratů ve vlastnických vztazích, včetně násilných zásahů do vlastnických práv. Nestabilita všech institucí a vlastnických institucí zvláště patří tak dnes k nejdůležitějším ekonomickým rysům naší země. V. Klusoň (1999) popisuje tyto změny a odkazuje několik století národních dějin zpět až k husitským válkám 15. století a k vyvlastnění české šlechty po prohrané bitvě na Bílé hoře r. 1620. I když se omezíme jen na přesuny ve vlastnických právech ve 20. století, počet transakcí, které se vymykají z normálních etických standardů byznysu, je depresivní. Jen ve zkratce: první meziválečná po-

zemková reforma s vyvlastněním velkých pozemkových vlastníků, loupeže židovských a českých majetků během nacistického protektorátu, poválečné konfiskace vlastnictví „válečných zrádců a kolaborantů“ a násilný transfer 3 milionů sudetoněmeckých občanů, „národní správcovství“ a osidlování pohraničí tzv. zlatokopy a konečně organizovaná společenská loupež „ve velkém“ v podobě komunistického znárodnění po Únoru 1948...

Po čtyřiceti letech socialistický systém zkolaboval a privatizace, rekonstrukce soukromých vlastnických práv, se stala imperativem. Naneštěstí „duch vzpoury“, který filozofka Hannah Arendtová (Arendt, 1961) odhalila v myšlení „rebelů“ Marxe, Nietzsche a Kirkegaarda, byl v naší zemi stále ještě přítomen.

### **Lekce 3: Správné pochopení východiska transformace bylo důležité – byla to spíše než „příkazová“ ekonomika ekonomika neregulérní, ekonomika monopolistická tržní založená na kvazivlastnických oprávněních.**

Diskuze o interpretaci vlastnictví za socialismu pokračuje dokonce i po pádu socialismu. Tato perspektiva může napomoci i tehdy, kdy jde o cíl ustavení svobodné tržní ekonomiky. Je nemožné porozumět české cestě transformace v 90. letech bez hluboké analýzy systému, který se vyvinul z potlačení Pražského jara v roce 1968 a z české reakce na brežněvovskou „normalizaci“ v letech sedmdesátých a osmdesátých. Zde spoléhá autor na své vlastní deskriptivní studie podložené praktickou zkušeností.

Byl to paradox komparativní ekonomie, tak jak byla praktikována na Západě (Mlčoch, 1994a), která velmi záhy a nezvratně demonstrovala nemožnost racionální kalkulace v ekonomickém systému bez existence soukromého vlastnictví (L. von Mises, F. A. Hayek). Když však měla čelit praktickému pokusu o uskutečnění komunistického utopického projektu, západní komparativní ekonomie odložila stranou své vlastní důkazy a přijala argumenty oficiální komunistické ideologie, podle nichž to měl být stát, kdo měl na sebe vzít výkon vlastnických práv společností jako celku. Esej Warrena Nuttera (1968) „Trhy bez vlastnictví – velká iluze“ byl typický tím, že se nezabýval světem reálného socialismu, ale třicet let starým čistě teoretickým konceptem Oscara Langeho. Nutterův argument lze sumarizovat takto: existence oddělených soukromých vlastníků je podmínkou trhu, tedy trh nemůže existovat v systému celospolečenského vlastnictví. Co si ale počít s faktem, že v reálném socialismu byly statky prodávány a kupovány, vznikaly a byly přerozdělovány zisky...?

Podle tohoto uvažování byl socialismus úplnou antinomií walrasínského konkurenčního trhu, tedy trhu s nulovou specifičností aktiv, s nulovými transakčními náklady na trhu a s prohibitivně vysokými náklady na interní organizaci uvnitř firem. Oba tyto abstraktní modely, tj. utopický model komunistické superorganizace a Walrasův model dokonalé konkurence, jsou pro analýzu reálného socialismu nevhodné. Nová institucionální škola transakčních nákladů nabízí koncepty a nástroje vhodnější. Tato analýza poskytuje interpretaci systému – plně konzistentní s autorovou osobní zkušeností – jako speciálního případu tržní ekonomiky založené na kvazivlastnických oprávněních a pracující za formální fasádou hierarchických plánovacích her. Tak i v reálném socialismu byla převažující koordinační

role plněna tržními silami, jakkoli deformovanými a praktikujícími informační distorzi a monopolní diskriminaci.

V tomto světle se podstatně mění celý pojem privatizace a porozumění ekonomické transformaci. Transformace viděná jako „cesta od příkazové ekonomiky k ekonomice tržní“ byla zavádějící, příliš zjednodušená a příliš ideologická. Nebylo nutné objevovat trh, jako by až dosud vůbec neexistoval. Ve skutečnosti transformace nepředstavovala dokonce ani zcela novou tvorbu vlastnických struktur. Cílem transformace mělo být nahrazení méně formálních oprávnění právním systémem vlastnických práv a kultivace existujících trhů – dosud neefektivních, nepružných, nesoutěžních, monopolizujících a diskriminujících – na trhy otevřenější, kompetitivnější a efektivnější. Jistě, původní situace na startu ekonomické transformace byla významně ovlivněna existujícím rozdělením oprávnění. J. Stiglitz (1999) ukazuje, že čeští reformátoři nebyli sami, pokud jde o chybné užívání učebnicových definic jasně definovaných vlastnických práv z 19. století pro privatizaci obřích postsocialistických obchodních společností a o obhajování soukromého vlastnictví jako normy v jeho podobě před Berlem a Meansem, tedy před oddělením vlastnictví a řízení.

#### **Lekce 4: Transformaci „od socialismu k trhu“ překázelo ideologické myšlení. Radikální liberalismus zaštiťoval kompaktní zájmové skupiny starých struktur a skrytý nacionalismus. „Čistá ekonomická teorie“ tak poskytovala krytí pro pochybné praktiky.**

Privatizace v postkomunistických zemích nemůže být z podstatných důvodů symetrickou institucionální změnou vůči původnímu znárodnění. Nový institucionální rámec plánovaného hospodářství byl v někdejší Československu v zásadě ustaven během pěti let (1948–53). Tzv. „přechodné období“ budování socialismu bylo skutečně speciální „šokovou terapií“. Šok způsobil zpretrhání přediva historicky se vyvinuvších institucí. Komunistická revoluce vykořenila ustavené sociálně-ekonomické hodnoty. Byl to případ ostré diskontinuity v evoluci institucionálního rámce.

Je příznačné, že architekti české transformace potřebovali rovněž 5 let k tomu, aby prohlásili privatizaci za „v zásadě ukončenou“. Václavem Klausem podporovaný „kapitalismus bez přívlastků“ byl komentátory hodnocen jako „marxismus naruby“ (T. Halík) či jako „marxistická vulgarizace Friedricha Hayeka“ (M. Petrušek). Kvůli uchvátané privatizaci, a dokonce – co hůře – kvůli vestavěným zájmům kompaktních zájmových skupin architekti české cesty neuspěli v implementaci právního rámce, který se natolik osvědčil v západních tržních ekonomikách. Jedna věc je chybné pochopení liberální doktríny, druhou věcí bylo zneužití ideologie sevřenými zájmovými skupinami, které jsou v našich privatizačních hrách stále ještě přítomny. V důsledku jejich aktivního lobbování a v důsledku sňatku politické a staronové ekonomické moci došlo k tomu, že standardní „xeroxová kopie“ kapitalismu byla zcela opuštěna. Rámec standardní tržní ekonomiky se nepodařilo ustavit – tak zní tvrdé hodnocení V. Bárty a V. Benáčka již v květnu 1997.

Paradoxem je, že ideologie radikálního liberalismu sloužila zájmům starých nomenklaturních struktur a nacionálně neutrální liberální doktrína

byla použita pro podporu principu „rodinné stříbro musí zůstat v českých rukách“. Jako na šachovnici cylindrického šachu se někdejší proponenti marxizmu objevili v převleku pravicově orientovaných anarchistů. V několika jiných případech fundamentalističtí neoklasičtí ekonomové odmítli jakékoli důvody pro přizpůsobení ekonomické teorie zcela odlišným institucionálním rámcům, jako byl reálný socialismus i tranzitivní ekonomika. Jejich teoretická zaslepenost a nesmírné politické ambice byly velmi dobře konzistentní s již zmíněnými vestavěnými zájmy. Avšak rekonstrukce institucionálního rámce ekonomiky se neredukuje na ideologicky formulované principy soukromého vlastnictví. Skutečná transformace vyžaduje výchovu nových vlastníků k víře v řád a jeho pravidla, k občanským ctnostem a k přijetí standardů etického chování.

### **Lekce 5: Instrumentální racionalita nestačí. Žádný ekonomický systém nemůže být vybudován jen na sebezájmu.**

Česká strategie transformace byla ovlivněna vírou v moc instrumentální racionality soukromého vlastnictví, přesvědčením, že ekonomické chování je motivováno výlučně intencionální kauzalitou a konsekvencializmem. Avšak konkrétní forma řádu na trhu se nemůže vyvinout bez doprovodného rozvoje „struktur víry“ účastníků trhu a tyto struktury víry se utvářejí v procesu učení se činností (*learning by doing*). Modelová simulace trhu užívající nástrojů opakovaných her (superher) ukazuje (Heap, 1989), že:

- „počáteční podmínky“ jsou vždycky důležité, jsou zakódovány jako informace v paměti hráčů, ovlivňují proces jejich dalšího učení během hry (tzv. agentura historie). Samotný předpoklad instrumentální racionality hráčů neposkytuje dostatečný základ, z něhož by bylo možné odvodit detailnější rysy spontánního utváření institucí během hry zvané byznys. Také počáteční rozdělení vlastnických práv ovlivňuje maximalizaci bohatství v určitém časovém horizontu;
- dostatečně dlouhý časový horizont pro hru je důležitý, neboť jen ve víře v neukončenost hry je šance na to, aby hráči usilovali o kooperativní formy chování. Dokonce i malá „naděje na nesmrtelnost“ stačí a nemusí to být nutně transcendence v teologickém slova smyslu; spíše to může být potřeba pokračování ve hře (taková jako předání genů pro podnikání dětem a vnukům). Na druhé straně, absence očekávání neukončenosti hry – jak je tomu ve vysoce sekularizované české společnosti – vede hráče k nekooperativnímu chování a „dilema vězně“, známé z teorie her, pak převažuje;
- kategorický morální imperativ Kantova typu a deontologie (pocit mravně zavazující povinnosti) v chování hráčů na trhu usnadňují zrod kooperativního chování ve prospěch společného dobra. Utilitarizmus a sebezájem jsou bezpochyby důležité v každodenním životě, ale samy o sobě nestačí. A opět: „stačí jen několik málo spravedlivých“. Jestliže však – naneštěstí – schází i těch několik málo spravedlivých, pak na trhu dominuje chování „černých pasažérů“;
- naše negativní česká zkušenost plynoucí z opomíjení těchto poznatků vedla autora k tomu, že český liberalizmus nazval „vulgárním liberalizmem“, jakýmsi novým materialistickým způsobem uvažování o trhu a o společnosti. Lze uzavřít tvrzením, že morální základy institucí jsou

mnohem obecnějšího charakteru a že je nelze redukovat jen na racionální kalkul hlavního proudu neoklasické teorie. Nedostatek porozumění pro tyto „idealistické“, či dokonce „náboženské“ aspekty ekonomického chování byl bohužel pro reprezentativní osobnosti české transformace typický (s výjimkami, které potvrzují pravidlo).

## **Lekce 6: Opomíjení morální dimenze bylo chybou.**

Společenský úkol privatizace měl bezprecedentní rysy také z morálního hlediska. Trh za normálních okolností alokuje zdroje a rozděluje důchody. V moderních ekonomikách potom daňové a dědické zákonodárství poskytuje korekce původního rozdělování a generuje tak konečnou distribuci bohatství. Ale jak – podle jakých pravidel a kritérií – lze rozdělovat naakumulovaná postkomunistická národní kapitálová aktiva? Na počátku onoho obřího sociálního experimentu stálo masivní vyvlastnění soukromých vlastníků a během několika dekád reálného socialismu byly tržní alokace bohatství radikálně deformovány. Ekonomická transformace neznamená jen privatizaci bez ohledu na to, v čí prospěch („cui bono?“), jak byl tento problém někdy prezentován v ideologii radikálních liberálů. Rekonstrukce institucionálního rámce nezbytného pro dobré fungování moderní tržní ekonomiky se dotýká i širšího kontextu řádu, tedy právního a morálního řádu.

Stěží lze přijmout tvrzení, že nové rozdělení vlastnických práv musí vyplynout ze hry spontánních sil a z „revoluční sociální etiky“. „Vlastnické systémy nejsou obecně s to zajistit vynucení vlastnických práv vlastní silou. Závisejí na konstelaci právních procedur, a to v rámci práva jak občanského, tak trestního. Právní procedury samotné nemohou být nahlíženy jako věc cenového systému.“ (K. Arrow citován dle (Stiglitz, 1999)). Podobně je v chování účastníků trhu nezbytný alespoň minimální respekt vůči pravidlům.

Shrnutí: výsledek české cesty privatizace oceněný etickými hledisky lze popsat jako výslednici několika etických principů vážených vyjednávací silou různých zájmových skupin, jež za nimi stály. Naneštěstí, nad morálitou vlastnických restitucí a pragmatizmem a utilitarizmem tradičních cest privatizace (přímé prodeje zahraničním investorům, veřejné soutěže, strategické aliance a joint ventures) – s převážně pozitivními dopady na rodící se trhy – převážila kuponová privatizace, nacionalistické privatizace financované z úvěrů kvaziprivátních (ve skutečnosti státních) bank a divoké formy privatizace – s převážně negativními dopady. Agregátní celkový výsledek sociálních a politických sil v postkomunistické transformaci ukazuje na:

1. neochotu respektovat standardy etického chování převažující v západních zemích,
2. silnou „závislost na cestě“ (*path dependency*) na zvycích, obyčejích a vzorech chování zděděných z reálného socialismu.

Nejškodlivější dopady na rozvíjející se trhy byly způsobeny divokými formami privatizace, podvodnými praktikami „svlékání aktiv“ a „tunelováním“ státních, kvazistátních, a dokonce privatizovaných firem, bank a investičních fondů. Někteří „rádobyreformátoři“ čelící bezprecedentnímu úkolu masové privatizace argumentovali ve prospěch „revoluční sociální etiky“. Uvnitř skupiny hlavních architektů české privatizace převládlo přesvědčení, že standardní etika podnikání je jakousi „šlehačkou na dortu“, kterou

si nemůžeme dovolit – alespoň ne teď. Ve světle her simulujících tržní ekonomiku, jež jsme zmínili výše, není žádný prostor pro etiku mimořádných situací, které opomíjejí potřebu budování institucí společného dobra, vzájemné důvěry a ducha spolupráce. Bohužel, dokonce i dočasné praktiky „revoluční etiky“ způsobují dlouhodobé škody na sociálním předivu, oslabují ducha důvěry a přinášejí ne-řád do celé ekonomiky. Je nutné odmítnout prohlášení Václava Klause o „planém moralizování“ jako chybné pochopení základů tržní ekonomiky, jež autora tohoto prohlášení diskvalifikuje dokonce i v samotném rámci čisté ekonomické teorie.

## **Lekce 7: I transformace samotná musí podléhat řádu.**

Ministr pro privatizaci a pozdější předseda Fondu národního majetku Tomáš Ježek, obdivovatel F. A. Hayeka a jeden z mála v týmu Václava Klause, kdo byl zakotven v náboženské (protestantské) tradici, pochopil – po několika letech –, že radikální liberalizmus jeho spolupracovníků má málo společného s jeho Mistrem Hayekem. Tehdy (1997) napsal: „Jednou z největších lekcí z privatizace v Československu je nevyhnutelnost konzistentní spolupráce mezi právem a ekonomikou. Po řadu let obě disciplíny operovaly v ČR v oddělených sférách, což je špatná situace a je zvláště nebezpečná pro privatizaci. Privatizační proces je hlavně právní transformací s dramatickými ekonomickými důsledky, nicméně tato separace znamená, že právníci nerozumějí ekonomickým procesům a ekonomové mají malý ohled na právo.“

Neporozumění ekonomice ze strany právníků by mohlo být pochopitelné jako druh omezené racionality, jež je důsledkem chybějící zkušenosti. Malý ohled na právo ze strany ekonomů odráží zase všudypřítomný oportunizmus. Tento chybějící řád mezi právem a ekonomikou si v českém případě zaslouží hlubší analýzu. Zdá se, že pro české právníky mají právní procedury málo společného se spravedlností: strašlivé dědictví formálního „pozitivního“ práva z let komunismu dominuje, zatímco smysl pro „přirozené právo“ – a pro spravedlnost – schází. „České obchodní soudy trpí formalistickým manýrizmem,“ je příznačné ohodnocení soudce Ústavního soudu. Největší lekce z české privatizace tedy může být formulována v širším oboru jako nezbytný ohled ekonomů na morálku a právo a jako potřeba právníků mít nezbytný smysl pro spravedlnost a pro přirozené právo.

Bohužel, chápání práva ve smyslu někdejšího marxisticko-leninsko-stalinského nástroje třídního zájmu a třídního násilí je zde stále přítomno. Kuponová privatizace poskytla velmi symptomatický příklad. Byla započata – v prvním plánu – na čistě egalitářských principech zděděných z ideologie reálného socialismu. Na konci kuponová privatizace vyústila ve velkou koncentraci bohatství a ekonomické moci, jež rovněž připomíná předchozí kastovní principy reálného socialismu. Kuponová privatizace nebyla ani efektivní, ani fair. Nefér manipulace s minoritními akcionáři, nakládání a obchodování s privilegovanými informacemi, chybějící či zmanipulované vykazování výsledků – všechny tyto substandardní praktiky způsobily stav všudypřítomné nedůvěry, která zablokovala vznik kapitálového trhu. Právo bylo užito a zneužito ke koncentraci vlastnictví, přičemž „pravidla hry“ měla pouze vyvolat zdání legality takových transakcí vlastnických práv, jež by byly ve stabilizovaných tržních ekonomikách nepřijatelné, či dokonce nelegální.

## Lekce 8: Uchvátaná privatizace bez pevných pravidel ohrozila rodící se řád.

Česká zkušenost z prvních let transformace ukazuje, že existuje *trade off* mezi rychlostí privatizace na straně jedné a rodící se etikou podnikání a právním řádem na straně druhé. Pokusy změnit formální vlastnické instituce příliš rychle a bez adekvátního úsilí o včasné ustavení právního rámce pro fungování trhu vedou k destabilizaci společnosti a ekonomiky. To ohrožuje společenský pořádek a dále podminovává etické standardy beztak již oslabené během čtyř desetiletí reálného socialismu. Chybějící pevná a vynutitelná pravidla hry a uchvátaná společenská transformace byly praktickým důsledkem špatně pochopeného a/nebo zneužitého liberalismu v České republice. „Rychlost byla považována za absolutně nezbytnou a z těchto důvodů nebyla za přípustnou považována žádná strategie, která nenavrhovala dostatečně rychlé kroky.“ (Klaus – Tríska, 1995, s. 140).

Časování institucionální změny je pro období přechodu velmi důležité. Tvrdím, že pokuty za překročení povolené rychlosti je nutné platit nejen v původním kontextu, ale i v přeneseném smyslu. Doprava je bez jasných a vynutitelných pravidel nebezpečná. Totéž platí o vznikajících kapitálových trzích. Po několik let – to je nutné připustit – se teoretičtí ekonomové soustřeďovali na společenské náklady gradualistických cest transformace a argumentovali hrozbami zpomalení privatizace (Hausner, 1992). Vypadalo to, jako by bylo nutné platit jen za pomalou institucionální změnu. Toto hledisko se rodilo z iluze zastávané radikálními liberály a neoklasickými ekonomy, že rychlá institucionální změna je principiálně možná a pro efektivní transformaci absolutně nezbytná. Naopak, přísloví ze starého Říma nabízí opačný pohled: „festina lente – spěchej pomalu!“

Institucionální změna a restrukturalizace ekonomiky představují obrovskou společenskou investici na cestě k regulérní tržní ekonomice. Institucionální ekonomové odhalili, že základem pro smluvní a finanční disciplínu je „*private ordering*“ jako výsledek dlouhodobé evoluce v zavedených tržních ekonomikách. Chybějící „*private ordering*“ vede nutně k iluzivnímu spoléhání se na „právní centralizmus“. Stát jako garant spravedlnosti v ekonomice pak selhává v jedné ze svých klíčových funkcí. Obchodní soudy jsou po léta blokovány haldami netknutých či nerozřešených smluvních konfliktů.

Během období tzv. „předprivatizační agónie“ – což byl termín ze slovníku českých vládních ekonomů – vláda zcela rezignovala na výkon „*corporate governance*“ (správy obchodních společností). Státní podniky byly plně kontrolovány manažery a v systému liberalizovaných cen a svobodného podnikání – jehož se účastnili i vrcholoví manažeři státních podniků – prakticky zmizela jasná definice krádeže, jak je jí rozuměno v právním státě. Dvěře byly otevřeny pro netransparentní transakce státních aktiv do soukromých rukou. Objevil se docela nový termín „tunelování“, postihující celou množinu podvodných vzorců chování (jako „svlékání podnikových aktiv“), z nichž mnohé byly jakousi „invenčí a inovací“ na tomto pochybném terénu. Byl to typický produkt učení se z období reálného socialismu s jeho známým úslovím „kdo nekrade, okrádá vlastní rodinu“. Konečně krádež – pokud bychom mohli užít tohoto termínu – je obvykle tím nejrychlejším transferem vlastnických práv! A čistě instrumentálně chápaná racionalita, jaká u nás nebyla výjimkou, nemusí nic namítat ani proti takové „privatizaci“!

Naštěstí máme v České republice také pozitivní zkušenosti. Mám na mysli

případy strategických aliancí s multinacionálními obchodními společnostmi. Když taková aliance uspěje, je domácí průmysl zachráněn, lidská aktiva z minulosti obohacena a celá síť domácích subdodavatelů je s to se napojit na tuto „vlajkovou loď“. Velké nadnárodní obchodní společnosti přinášejí manažerské dovednosti, profesionální postupy a etické standardy, jež pomáhají vychovávat nové průmyslové lídry. „*Private ordering*“ a rodičí se trh dostávají velký impuls „zdola“ díky vstupu strategického investora a země hledající cestu k právnímu řádu dostávají velkou pomoc. Zkušenost české transformace ukazuje, že postsuverenní postsocialistický stát musí při ustavování svých institucí a při sankcionování rodičího se právního a morálního řádu hledat pomoc od nadnárodních obchodních společností. A to je koncepcí tou jedinou šancí, jak reálně urychlit transformaci.

### **Lekce 9: Rychlá privatizace „na státní útraty“ vyústila v Potěmkinovy vesnice.**

Rychlost změny může vést také k formálnosti a k umělé povaze nového institucionálního rámce, v jehož „rekombinované podobě“ se pak reprodukuji staré dysfunkce minulého režimu v souladu s principem „závislosti na cestě“ (*path dependency principle*). Tyto faktory rovněž vyúsťují v kontinuitu sociální schizofrenie starého režimu, jež je charakterizována ostrou diskrépancí mezi deklarovanou ideologií a skutečně prováděnou hospodářskou politikou. To vysvětluje „záhadu“, že radikální liberalizmus kormidelníka české transformace přivedl naši ekonomiku do slepé uličky „bankovního socialismu“. Mnohé společnosti a banky byly privatizovány jen podle jména. Stát zůstal hlavním investorem v největších finančních institucích, jež založily největší investiční privatizační fondy. Tyto fondy měly spravovat portfolia, jež zahrnovala účasti ve dvou až pěti stech podnicích, a tak reprezentovala impéria často větší než někdejší rezortní ministerstva. Stát zůstal nepřímým vlastníkem v důležitém sektoru ekonomiky, který byl soukromý jen z formálně právního hlediska, nikoli co do skutečné ekonomické odpovědnosti. Tak se stát nemohl vyhnout – i v termínech *corporate governance* – své vlastnické odpovědnosti. Stát rovněž zůstal největším věřitelem mnoha velkých a středních podniků v důsledku privatizačních úvěrů, dluhů nesplacených Fondu národního majetku, nezaplacených daní, nezaplaceného sociálního a zdravotního pojištění... Nesoutěžní finanční struktury a nevyřešené problémy typu *principal-agent* (vlastník-manažer) byly smutným dědictvím z časů „huráprivatizace“. Nedostatek morální integrity přinesl tyto Potěmkinovy vesnice české cesty privatizace. „Kulis“ privatizace zůstaly neodhaleny přinejmenším po několik let, dokonce i pro zahraniční experty mezinárodních institucí. Likvidace kulis je nyní velmi nákladná...

### **Lekce 10: Nepochopení a zneužití ekonomické teorie poškodilo a diskreditovalo její pověst. Po selhání marxistických společenských věd je toto další selhání pro sociální kapitál České republiky velmi nákladné.**

Ve vzorku postkomunistických zemí se Česká republika odlišovala vysokými ambicemi svých architektů transformace a jejich teoretickým záze-

mím. Po nějakou dobu se zdálo, že Česká vláda je tím nejosvícenějším „vladařem“ na světě. Naneštěstí, dnešní ekonomická teorie je velmi diferencovaná a ani relativně vysoká kompetence v jedné ze škol ekonomického myšlení neposkytuje žádné jednoznačné záruky dobrého porozumění základům tržní ekonomiky. V tomto smyslu dokonce ani série čestných doktorátů neposkytují žádnou licenci pro kormidlování transformace. A co je horší, žádná ekonomická teorie není dostatečně chráněna proti možnému zneužití.

Václav Klaus se skupinou poradců a spolupracovníků patřil k monetarismu hlavního proudu ekonomie, všichni zastávali imperiální pojetí ekonomické vědy. Ale někteří z nich byli informováni také o existenci nové institucionální školy (ekonomii transakčních nákladů). Uveďme jeden příklad z této školy, ačkoli by bylo možné (a užitečné) analyzovat chybné interpretace a vulgarizace F. A. Hayeka, neadekvátní aplikace myšlenek Miltona Friedmana na postsocialistickou realitu a další.

Teorém Ronalda Coaseho byl užit a zneužit k teoretickému ospravedlnění ideologie, která byla připravena tolerovat cesty a metody divoké privatizace. V imaginárním světě s nulovými transakčními náklady není počáteční distribuce vlastnických práv k majetku podstatná. Čteme-li pečlivě přednášku laureáta Nobelovy ceny z roku 1991, kdy česká transformace vlastnických práv byla již započata, není nesnadné rozpoznat, že Coase vyzývá ke studiu společností s nenulovými transakčními náklady, nikoliv k aplikaci teorému, jehož validita je omezena na ideální světy. Je to výzva pro reálný svět, v němž základní ideální předpoklady chybí. Transakční náklady jsou v moderní společnosti příliš důležité, pokud ne přímo prohibitivní, než abychom je nemuseli brát do úvahy. Institucionální investoři na počínajícím českém kapitálovém trhu předvedli vzorce chování dokonale odlišné od přijaté moudrosti západních učebnic. Po dlouhou dobu nebyla dostatečná politická vůle k ustavení standardních institucí pro regulaci českého kapitálového trhu. Koncentrace vlastnictví byla považována čistě instrumentálně za nevyhnutelný proces. Až posud nemají malí akcionáři dostatečné právní záruky proti diskriminaci ze strany majoritních investorů ani ze strany managementu svých vlastních institucí. Důvody pro odkládání právní ochrany jsou jasné. Taková ochrana by mohla způsobit zpomalení procesu koncentrace vlastnických práv, a proto etika byznysu či úvahy o sociální spravedlnosti musejí jít stranou. Existuje také alternativní vysvětlení této chybějící politické vůle: vestavěné zájmy pirátů na kapitálových trzích, kteří dávají přednost džungli a kladou odpor zavedení pevných pravidel...

Proces přirozeného výběru v české ekonomice trpí nejen absencí účinné regulace a efektivní vynutitelnosti práva na vznikajícím kapitálovém trhu, ale také neefektivním procesem exitu. Málo efektivní a pomalé procedury bankrotu jsou způsobeny obdobnou nemocí na trzích politických. 11 dodatků k zákonu o bankrotech během několika let je nedobrou vizitkou práce zákonodárných sborů: špatně soutěžní politické trhy dávají možnost vytvářet překážky a udržovat vysoké transakční náklady pro transfery špatně vedených společností. „Tržní prostředí postrádá adekvátní čistící mechanismy. Společnosti jsou často řízeny nebo vlastněny lidmi, kteří nedodržují smlouvy, nebo dokonce zákon, anebo lidmi, kteří nejsou kompetentní [...]“ (Dřevíčská výzva, 1999) Kompaktní zájmové skupiny původních vítězů privatizačních her fúzovaly s politickou mocí a dělaly vše, co bylo v jejich silách, aby odsunuly platnost Coaseho teorému do imaginárního světa. Separace jaké-

koli „čisté ekonomické teorie“ od reálného světa je jakýmsi „uměním pro umění“. Zneužití „čisté“ teorie pro špinavé praktiky v reálném světě je mnohem horší. Nejen pro svět sám, ale bohužel také pro dobrou reputaci ekonomické teorie.

## LITERATURA

- ARENDT, H. (1961): *Between Past and Future*. London, Faber and Faber, 1961.
- BÁRTA, V. – BENÁČEK, V. (1997): Standardní kapitalismus se nepovedl. *Hospodářské noviny* ze dne 30. 5. 1997, s. 10 a ze dne 3. 6. 1997, s. 8.
- BERRY, J. M. (1989): *The Interest Group Society*. Washington, D. C., Library of Congress, 1989.
- BLOMMENSTEIN, H. – MARRESE, M. (1991): *Transformation of Planned Economies: Property Rights Reform and Macroeconomic Stability*. OECD, Centre for Cooperation with European Economies in Transition, Paris, 1991.
- DEMBINSKI, P. H. (1994): Le régime de propriété en économie centralement planifiée: Les leçons d'une expérience. In: Fuchs, E. – Ossipow, W.(eds): *État, identités, économie et Droits de l'Homme*. Fribourg, 1994.
- DHERSE, J.-L. – MINGUET, D. H. (1998): *L'Éthique ou le Chaos?* Press de la Renaissance, Paris, 1998.
- „Dřevíčská výzva“ (1999): Jak oživit českou ekonomiku – Koncentrovat se na rychlé odstranění klíčových brzd růstu. <http://www.drevic.cz> [cit.: březen 1999]
- EGGERTSSON, Th. (1992): *Economic Behavior and Institutions*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- ETZIONI, A. (1991): Eastern Europe. The Wealth of Lessons. *Challenge*, July–August 1991, pp. 4–10.
- FRYDMAN, R. – RAPACZYNSKI, A. (1994): *Privatization in Eastern Europe: Is the State Withering Away?* Budapest, CEU, 1994.
- GROSFELD, I. (1994): *Triggering Evolution: the Case for Breakthrough in Privatization*. Paris, Delta, Spring 1994 – mimeo.
- HAUSNER, J. (1992): *Populist Threat in Transformation of Socialist Economy*. Warsaw, Friedrich Ebert Foundation, 1992.
- HAYEK, F. A. (1982): *Law, Legislation and Liberty*. London, Routledge and Kegan Paul, 1982.
- HAYRI, A. – McDERMOTT, G. (1995): Restructuring in the Czech Republic – Beyond Ownership and Bankruptcy. Prague, *CERGE-EI Working Paper*, no. 66, May 1995.
- HEAP, S. H. (1989): *Rationality in Economics*. Oxford, Basil Blackwell, 1989.
- HOBSBAWM, E. J. (1996): The Future of the State. *Development and Change*, vol. 27, 1996, pp. 267–278.
- JASINSKI, P. – YARROW, G. (1995): Privatisation. An Overview of the Issues. *Studies in Regulation* (Regulatory Policy Institute, Hertford College, Oxford), 1995, no. 4.
- JEŽEK, T. (1997): The Czechoslovak Experience with Privatization. *Journal of International Affairs*, 50, Winter 1997, no. 2.
- KENWAY, P. (1994): *The Concentration of Ownership and its Implications for Corporate Governance in the Czech Republic*. University of Reading, Department of Economics, Paper No. 288, June 1994.
- KLAUS, V. (1994): *Rebirth of a Country. Five Years After*. Prague, Ringier ČR, 1994.
- KLAUS, V. (1999): Právo v rychle se měnící společnosti. *Proglas*, 9, 1999, no. 3, ss. 6–9.
- KLAUS, V. – TRÍSKA, D. (1995): Recenzní zamyšlení nad knihou J. Kornaie „Socialistický systém: Politická ekonomie komunismu“. *Finance a úvěr*, 1995, č. 3, s. 137–42.
- KLUSOŇ, V (1999): Vlastnická dimenze společenské odpovědnosti. *Politická ekonomie*, 1999.
- KOSŁOWSKI, P. (ed.) (1997): *Business Ethics in East Central Europe*. Berlin-Heidelberg, Springer-Verlag, 1997.
- MAGNUSSON, L. – OTOSON, J. (ed.) (1997): *Evolutionary Economics and Path Dependence*. Cheltenham, Edvard Elgar, 1997.

- MEJSTŘÍK, M. (ed.) (1997): *The Privatization Process in East-Central Europe. Evolutionary Process of Czech Privatization*. Dordrecht-Boston-London, Kluwer Academic Publishers, 1997.
- MERTLÍK, P. (1995): Czech Privatization: From Public Ownership to Public Ownership in Five Years? *Prague Economic Papers*, 1995, no. 4.
- MERTLÍK, P. (1998): Emerging Ownership Structure in Central and Eastern Europe. In: Transformace a integrace České republiky do evropské ekonomiky. *Acta oeconomica pragensia*, 1998, č. 8.
- MLČOCH, L. (1991): *Planning Process in a Company: an Analysis*. Prague, Foundation of Charta 77, 1991. (v češtině: Institute for the Economy and Management of the Scientific and Technological Development, Praha, srpen 1983 – mimeo)
- MLČOCH, L. (1992a): Czechoslovak Economy between the Past and the Future. *Prague Economic Papers*, 1992, no. 3, pp. 209–220.
- MLČOCH, L. (1992b): Institutions in the Course of the Economic Transformation of Postsocialist Czechoslovakia. *Acta Universitatis Carolinae, Oeconomica*, 1992, no. 1, pp. 18–28.
- MLČOCH, L. (1992c): Synthesis of Descriptive Analyses of a Traditional Model. *Prague Economic Papers*, 1992, no. 4, pp. 311–322.
- MLČOCH, L. (1994a): Economic Transformation and the Concept of Order. *Prague Economic Papers*, 1994, no. 2.
- MLČOCH, L. (1994b): The Ethical Dimension of the Reestablishment of Private Property in the Czech Republic. In: *Cultural Consequences of Economic Transition*. Éditions Fates, Troyes, 1994.
- MLČOCH, L. (1995a): Privatizace jako problém institucionálního evolucionismu. *Finance a úvěr*, 1995, č. 4.
- MLČOCH, L. (1995b): The Restructuring of Property Rights through the Institutions, Economist's Eyes. *Prague Economic Papers*, 1995, no. 2.
- MLČOCH, L. (1997): *Zastřená vize ekonomické transformace*. Praha, Karolinum, 1997.
- MLČOCH, L. (1998a): Czech-style Capitalism. Praha, *Nová Přítomnost*, červen 1998, ss. 22–24.
- MLČOCH, L. (1998b): Czech Privatization: A Criticism of Misunderstood Liberalism (Keynote Address.) *Journal of Business Ethics*, July 1998.
- MLČOCH, L. (2000): *Úvahy o české ekonomické transformaci*. Praha, Vyšehrad, 2000.
- MLČOCH, L. – MACHONIN, P. – SOJKA, M. (2000): *Economic and Social Changes in Czech Society after 1989 (An Alternative View)*. Prague, Charles University, The Karolinum Press, 2000. (vydáno zároveň i v české verzi)
- MURRELL, P. (1993): What is Shock Therapy? What Did it Do in Poland and Russia? *Post-Soviet Affairs*, vol. 9, 1993, no. 2, pp. 111–140.
- NORTH, D. C. (1992): Privatization, Incentives, and Economic Performance. In: Siebert, H. (ed.): *Symposium in Honor of Herbert Gierssch*. Kiel Institute of World Economy, 1992, pp. 24–37.
- NUTTER, G. W. (1968): Markets without property: A grand illusion. In: Beadles, N. A. – Drewey, L. A. (ed.): *Money, the market and the state – economic essays in honour of James Muir Waller*. Athens University of Georgia Press, 1968.
- SHLEIFER, A. (1999): *Establishing Property Rights*. Washington, D. C., The World Bank, Annual Conference on Development Economics, April 1999.
- STARK, D. (1996): Recombinant Property in East-European Capitalism. *AJS*, vol. 101, 1996, no. 4.
- STARK, D. – BRUSZT, L. (1998): *Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge University Press, 1998, 284 pp.
- STIGLITZ, J. (1993): *Financial Systems for Eastern Europe's Emerging Democracies*. San Francisco, ICEG, 1993.
- STIGLITZ, J. (1999): *Whither Reform. Ten Years of the Transition*. (Keynote Address.) Annual Bank Conference on Development Economics, Washington, D. C., World Bank, April 28–30, 1999.
- SZELÉNYI, I. (1995): The Rise of Managerialism: The New Class after the Fall of Communism. *Collegium Budapest, Discussion paper*, no. 16, Budapest, October 1995.
- VAŠEK, B. (1931): *Spravedlnost v životě hospodářském*. Praha, 1931.
- WILLIAMSON, O. E. (1985): *The Economic Institutions of Capitalism*. London, Free Press, 1985.

WILLIAMSON, O. E. (1994): *Institutions and Economic Organization: The Governance Perspective*. Washington, The World Bank Annual Conference on Development Economics, 1994.

WISEMAN, J. (1988): Privatization in the Command Economy. In: Ott, A. – Hartley, K. (eds.): *Privatization and Economic Efficiency*. London, Edward Elgar Ltd., 1988.

World Bank (1999): *Czech Republic. Crisis, Adjustment and EU Accession*. (A World Bank Country Study), September 1999.

## SUMMARY

JEL Classification: P3

Keywords: transition – institutional economics – morality in economics – Czech Republic

## Ten Lessons from Ten Years of the „Czech Way“

Lubomír MLČOCH – Charles University, Faculty of Social Sciences

The paper is based on a broader study of three authors: Mlčoch, Machonin and Sojka. The underestimation of institutions – both formal and informal ones, including business ethics – was the key weakness of ex-Prime Minister Václav Klaus' "Czech way" of transition during 1989–99. Then, the rhetoric of radical liberalism shielded certain interest groups, and due to the wedding of political and old-new economic powers, the standard framework of a free-market economy was transgressed and thus rendered ineffective. The absence of effective regulation, contract enforcement, and bankruptcy procedures flowed from the same disingenuous situation on the Czech political scene. The Czech economy of that era seems now little more than a Potemkin village of free-market capitalism.